

XIX АСР ОХИРЛАРИ – XX АСР БОШЛАРИДА БУХОРО АМИРЛИГИ ҒУЗОР БЕКЛИГИДАГИ АҲОЛИ МАСКАНЛАРИ

Эргашев У. Қ.

Иқтисодиёт ва педагогика университети

Нодавлат таълим муассасаси мустақил изланувчиси

Аннотация:

XIX аср охирлари – XX аср бошларида Бухоро амирлиги Ғузор беклигидаги аҳолининг яшаш манзиллари амлокликлар бўйича таҳлил қилиниб, аҳолининг уруғлари тўғрисида мулоҳазалар келтирилган. Мақолада шу масалалар бўйича айрим истиқболли маълумотлар муҳокама қилинган.

Таянч сўзлар: Беклик, “амлок” (мулк, мулклик, амлоклик), амлокдорлар, ковчин, кўнғирот, сарой, баташ, хардури, улус, қайчили, кўш-тамғали.

ПОСЕЛЕНИЯ В ГУЗАРСКОМ БЕКСТВЕ БУХАРСКОГО ЭМИРАТА В КОНЦЕ XIX- НАЧАЛЕ XX ВЕКА.

Эргашев У.К.

Самостоятельный исследователь

негосударственного образовательного учреждения экономико-педагогического университета

Аннотация: В конце XIX- начале XX века были проанализированы населённые пункты Гузарского бекства Бухарского эмирата по амлокам и даны свои мнения о происхождении населения. В статье обсуждаются некоторые перспективные информации по этим вопросам.

Ключевые слова: Бекства, “амлок”(собственность), амлокства, ковчин, кунгират, сарай, баташ, хардури, улус, қайчили, куштамғали.

RESIDENTIAL AREAS OF BUKHARA EMIRATES GUZOR PRINCIPALITY AT THE END OF XIX CENTURY AND AT THE BEGINNING OF XX CENTURY

Ergashev U.K.

Independent researcher of the University of
Economies and Pedagogy non-governmental edicational establishment

E- Global Congress

Hosted online from Plano, Texas, USA.

Date: 20th January, 2023

Website: <https://eglobalcongress.com/index.php/egc>

Annotation:

At the end of XIX century and at the beginning of XX century residential areas of Bukhara emirates Guzor principality were analyzed according to the amloks and given considerations about offsprings of population. In the article perspective informations are discussed based on these issues.

Key words: Principality, “ amlok” , kovcnin, kungiro, saroy, batosh, harduri, ulus, kaychili, kush-tamgali.

XIX asr oxirlari – XX asr boshlarida Guzor bekligi eki viloyati alohida ma'muriy-hududi birlik sifatida Buxoro amirligi tarkibida bulib, Qashqadere' vohasining janubi-g'arbiy qismlaridaagi hududlarni uz ichiga olgan. Bu davrda, xususan, XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asrning boshlarida Qashqadere' vohasi Qarshi, Chirokchi, Xuzor (Guzor), Yakabo'g, Sha'hrisabz, Kitob kabi “beklik” eki “viloyat” deb atalgan ma'muriy-hududiy birliklardan iborat bulgan. Ushbu birliklar amirlikning boshqa hududlarining kunchiligida bulgani kabi “amlok” (mulk, mulklik, amloklik) deb ataluvchi unlab ma'muriy birliklarni qamrab olgan. Har bir amloklik tarkibi esa bir necha unlab eki yuzlab qishloqlar mavjud bulgan.

Avvalo shuni aytib utish kerak, bu davrda Buxoro amirligi ma'muriy-hududiy jihatdan Karmana, Xatirchi, Zi'evuddin, Nurota, Qarshi, Kitob, Sha'hrisabz, Chirokchi, Yakabo'g, Xuzor (Guzor), Baysun, Sherobod, Denov, Karqi, Chorjuy, Xisor, Kulob, Qorategin, Darvoz, Baljuvon, Shu'fnon-Rushon, Qurfontepa, Qobodi'en, Kalif, Burdaliq, Qobog'li kabi 27 ta beklikka bulingan. Har bir beklik amir tomonidan tayinlangan xokim – beklar tomonidan boshqarilgan. Bekliklar esa amlokliklarga bulinib, ularni amlokдорлар boshqargan. Amlokдорлар beklar tomonidan tayinlangan [1:63-64]¹.

Guzor bekligi hududiy jihatdan bugungi Guzor tumani bilan birga hozirgi Dehqonobod tumani va Qamashi tumani ning bir qismini, yani ushu tumanning Guzor tumani ga tutas qishloqlarini uz ichiga olib, shimol-g'arbd Qarshi bekligi, shimoli-sharqda Yakabo'g bekligi, janubda Baysun va Sherobod bekligari, janubi-g'arbd esa Karqi bekligari

¹ Материалы по районированию Средней Азии. Кн.1: Территория и населения Бухары и Хорезма. Часть 1: Бухара. – Т.: Туркпечать, 1926. – С. 63-64.

E- Global Congress

Hosted online from Plano, Texas, USA.

Date: 20th January, 2023

Website: <https://eglobalcongress.com/index.php/egc>

билан чегарадош эди. Шу билан бирга, Ғузур беклиги аҳолиси шимолда Чироқчи, шимоли-шарқда Шаҳрисабз, ғарбда Бурдалиқ, жануби-ғарбда Калиф (Келиф), жануби-шарқда Денов бекликлари билан нисбатан яқин ҳудуд сифатида ўзаро иқтисодий ва маданий алоқаларда бўлиб келган.

Ғузур (Ғузур) беклигининг бошқарув маркази Ғузур шаҳри бўлиб, бекликка қарашли амлоқликлар қуйидагича бўлган: Афғонбоғ, Эскибоғ, Ёрти-тепа, Ўрайи-калон, Карсанг, Ғармистон, Қамай, Белибойли, Ғуршак [2:297-304]². Ушбу амлоқликларнинг сезиларли бир қисми Қашқадарё воҳасининг жанубий ва жануби-ғарбий қисмида жойлашиб, Сурхондарё воҳаси билан тоғлар орқали тутшиб кетган эди. Ғузур беклиги Қашқадарё воҳасининг бошқа вилоятларига нисбатан бирмунча кам амлоқликка бўлинган бўлиб, улар орасида Ғармистон Ғузур шаҳрининг шимоли-ғарбидаги қишлоқларнинг бир қисмини, Афғон-боғ Ғузур шаҳридан шимолдаги қишлоқларни, Бели-бойли эса бекликнинг жануби-шарқидаги бир неча қишлоқларни ўз ичига олган.

Ғузур беклигидаги 9 та амлоқидан бир қисми туркий (ўзбек), бир қисми эса эроний (суғдий, тожик) тиллари негизидадир. Ғузур амлоқликлари орасида Ёрти-тепа, Қамай, Бели-бойли номлари туркий, Эски-боғ, Ўра-йи калон туркий-форсий аралаш, Ғуршак, Ғармистон номлари эса эроний (суғдий, форс-тожик) сўзларидан ташкил топган. Афғон-боғ амлоқининг номи эса эҳтимол Ғузур шаҳрида тижорат билан шуғулланган афғонистонлик аҳоли билан алоқадор бўлиши мумкин. Ғузурдаги амлоқликларнинг бундай номланиши албатта ўз даврининг ижтимоий-маданий ва этник ҳолати билан боғлиқ бўлиб, бу ҳудудда асосан ўзбеклар, ва тожиклар араблар яшар эдилар.

Ғузур беклигидаги ушбу амлоқларнинг катта қисмида ўнлаб қишлоқлар жой олган бўлиб, уларнинг кўпчилиги ўзбек уруғлари – қовчин, кўнғирот, сарой, батош уруғлари билан боғлиқлиги кўзга ташланади. Шунингдек, Ғузур шаҳри ва атрофларида ўзларининг бирор уруғ билан боғламайдиган ўзбек аҳоли яшаб, улар асосан, деқҳончилик, боғдорчилик, савдо-сотик ва ҳунармандлик билан шуғулланганлар. Тожиклар эса Ғузур шаҳрида истиқомат қилувчи, асосан ҳунарманд ва савдогарлардан иборат тожик тилли аҳоли ва бекликнинг жанубий қисмидаги тоғлик ҳудудларда яшаган

² Населенные пункты Бухарского эмирата (конец XIX – начало XX в.) / Материалы к исторической географии Средней Азии. Под. Ред. А.Р. Мухаммеджанова. – Т.: Университет, 2001. – С. 297-304.

E- Global Congress

Hosted online from Plano, Texas, USA.

Date: 20th January, 2023

Website: <https://eglobalcongress.com/index.php/egc>

“хардури” деб аталувчи тожик тилли этник гуруҳдан иборат бўлган [3:102]³. Шу билан бирга, Ғузур беклигининг шимоли-ғарбий қисмида жойлашган Қарши беклигида араблар ҳам яшаб, Ғузур аҳолисининг бир қисмигина араблардан иборат бўлиб, улар ҳам Қаршига яқин ҳудудларда яшаганлар[4:191-205]⁴.

Ғузур беклигига қарашли қишлоқ номларидан бир қисми этнотопонимлардан, бир қисми ижтимоий-диний атамалардан, бир қисми эса қишлоқнинг табиий-географик хусусиятлари ва ҳоказолардан ташкил топганлиги кўзга ташланади. Жумладан, Қушбеги ҳужжатларида Эски-боғ амлоклигида Қўнғирот, Ғардури, Ғуршак амлоклигида Улус Қанчуғли, Хўжа-балос (Барлос), Ёрти-тепа амлоклигида Калта-той, Қишлик, Қуччи, Қўш-тамғали, Ўра-и калон амлоклигида Қайчили, Ўра-и хурд амлоклигида Турк, Уйғир (Уйғур), Танги-Ғарам амлоклигида Араб, Афғон-боғ амлоклигида Батош, Ғардури, Керайит, Можор, Қирғиз-сарой, Чўмушли (Чўмичли), Қамай амлоклигида эса Қозоқ, Сарт-бўкужли (Сарт-бўгажили) каби аҳоли масканлари номи учрайди. Ушбу жой номларининг асосий кўпчилиги қўнғирот, барлос, калта-той, қишлик, қутчи, батош, турк, уйғур, керайит, можор, қирғиз, сарой, қозоқ каби ўзбек уруғларининг номи билан боғлиқ бўлиб, XVI – XX аср бошларига тегишли “92 бовли ўзбек уруғи” рўйхатида ўрин олган[5:487-490]⁵.

Шу ўринда, Ғузур беклигига қарашли қишлоқларнинг сезиларли бир қисми қўнғирот уруғи вакиллари яшайдиган аҳоли масканлари бўлганини айтиб ўтиш керак. Жумладан, Улус Қанчуғли, Қайчили, Қўш-тамғали қишлоқларида қўнғиротлар таркибидаги улус, қайчили тўпларига мансуб аҳоли истиқомат қилишган. Хусусан, Ўра-и калон амлоклигидаги Қайчили номли қишлоқ эса қўнғиротларнинг бир тармоғи – қайчили тўпи билан боғлиқ равишда этнотопоним сифатида шаклланган. XX аср бошларида ўз асари “Таърих-и Ҳумоюн”да Муҳаммад Содикхўжа Гулшаний ушбу этнонимни қўнғиротларнинг тармоқларидан бири сифатида қайд этиб ўтган. Шу ўринда айтиб ўтиш керак, ушбу асарни нашр қилган тадқиқотчилар бу сўзни “қайчили” эмас, “қабчили” шаклида ўқиб, хатога

³ Муҳаммад Содикхўчаи Гулшаний. Таърихи Ҳумоюн. Ба чоп тайёркунанда, мураттиб ва сарсухан Чўрабек Нарзиев. – Душанбе, 2006. – С. 102.

⁴ Ражабов Р. Ўзбекистондаги араблар тарихи ва этнографияси. – Т.: Sharq, 2012. – Б. 191-205.

⁵ Султанов Т.И. Опыт анализа традиционных списков 92 «племен илатийа» // Средняя Азия в древности и средневековье. – М.: Наука, 1977. – С. 165-176; Асқаров А. Ўзбек халқининг келиб чиқиш тарихи. – Тошкент: O‘zbekiston, 2015. – Б. 487-490.

E- Global Congress

Hosted online from Plano, Texas, USA.

Date: 20th January, 2023

Website: <https://eglobalcongress.com/index.php/egc>

йўл кўйишган [6:102]⁶. Кўнғиротларнинг “вохтамғали” тармоғининг “қайчили” номли тўпи (кичик тармоғи) учраб, уларнинг авлодлар ҳозирги Деҳқонобод туманида яшайдилар[7:352]⁷. Бу эса ушбу этнотопонимни кўнғирот уруғи вакиллари билан боғлаш имконини беради.

Гуршак амлоклиги таркибидаги Улус Қанчуғли қишлоғи номининг биринчи қисми “улус” атамаси кўнғиротларнинг бир тармоғи бўлмиш улус тўпи билан боғлиқ бўлса керак. Улус номли қишлоқлар мамлакатимизнинг бир қатор вилоятларида учраб, XX аср бошларида уларнинг кўпчилиги ўзларини кўнғиротларнинг бир тармоғи деб билишган. Айниқса, қанжиғали ва қўштамғали каби йирик тармоқ уруғларининг бир бўлими шу ном билан аталган [8:85]⁸.

Ёрти-тепа амлоклигига қарашли Кўш-тамғали қишлоғининг номи ҳам кўнғиротларнинг йирик тармоқларидан бири – кўш-тамғали уруғи вакиллари яшайдиган қишлоқ маъносида шундай ном олган бўлса керак. Маълумки, ўзбек кўнғиротларининг йирик тармоқларидан бири шундай аталиб, ўзбек ва бошқа туркий халқлар таркибида бу этноним кўп учрайди[9:402]⁹.

Юқоридаги жадвалда келтирилган Қамай амлоклиги таркибидаги Сарт-букужли номи ҳам этнотопоним бўлиши эҳтимоли юқори. Қушбеги хужжатларида бирмунча ноаниқ ёзилган ушбу жой номи аслида Сарт-бўгажили бўлиб, ҳозирги кунда Қамаши туманидаги қишлоқлардан бири шундай аталади[10:228]¹⁰. Дастлабки маъноси ҳиндчада “савдогар” бўлган “сартха”, “сарт” сўзи кейинчалик айрим жойларда экзо-этноним сифатида айрим уруғ тармоқларининг номига айланган. Сарт-бўгажили сарт+бўгажили этнонимлари қўшилишидан ҳосил бўлган. Қашқадарё кўнғиротларининг бир тармоғи вохтамғали уруғининг бир бўлими бўгажили деб аталиб, уларнинг бир кичик тармоғи “сарт” деб аталган[11:228]¹¹.

Қушбеги хужжатларидан маълум бўлишича, XX аср бошларида Қарши, Чироқчи, Ғузур бекликларида Қозоқ, Қозоқли деган қишлоқлар бўлиб, улар асосан ўзбекларнинг йирик уруғларидан бири бўлмиш манғитларнинг бир

⁶ Муҳаммад Содикхочаи Гулшанӣ. Таърихи Ҳумоюн. – Б. 102.

⁷ Нафасов Т. Қашқадарё қишлоқномаси. – Тошкент: Мухаррир, 2009. – Б. 352.

⁸ Бегалиев Н.Б., Туробов А.М. Самарқанд топонимияси. – Самарқанд: СамДЧТИ нашриёти, 2015. – Б. 85.

⁹ Нафасов Т. Қашқадарё қишлоқномаси. – Б. 402.

¹⁰ Нафасов Т. Қашқадарё қишлоқномаси. – Б. 228.

¹¹ Нафасов Т. Қашқадарё қишлоқномаси. – Б. 228.

E- Global Congress

Hosted online from Plano, Texas, USA.

Date: 20th January, 2023

Website: <https://eglobalcongress.com/index.php/egc>

тармоғи бўлган. Ғузур беклигининг Қамай амлоклигидаги Қозоқ номли қишлоқ аҳолиси ҳам манғит уруғи билан боғлиқ бўлиши мумкин. Аслида Ғузур беклигида манғит уруғи вакиллари яшайдиган аҳоли масканлари мавжуд бўлган бўлса-да, бошқа этнотопонимлардан фарқли ўлароқ Ғузурда Манғит номли қишлоқ номлари деярли учрамаган. Фақатгина Афғон-боғ амлоклигида Манғит номли қишлоқ номи Қушбеги ҳужжатларида бир мартаба қайд этилган[12:93]¹².

Шу ўринда Қушбеги архивида қайд этилган Ғузур беклиги қишлоқлари номларидан айримлари бошқа ёзма манбаларда, хусусан, Бухоро амирлиги тарихнавислигига оид тарихий асарларда учрашини айтиб ўтиш керак. Бухоро амирлиги йирик тарихнависларидан бири Мирзо Сомий (ваф. 1907) ўзининг “Тарихи салотини манғитийа” (Манғит султонларининг тарихи) номли асарида Ғузур шаҳри ва бекликдаги бир қатор қишлоқлар номи тилга олинади. Жумладан, асарда Ёрти-тепа қишлоғи қўрғони ҳақида сўз бориб, Бухоро амирлиги шаҳзодаларидан бири, рус истилочиларига қарши Ғузур ва унинг атрофидаги истилога қарши кайфиятдаги сиёсий арбоб ва ҳарбийларнинг бошини бириктирган Абдумалик тўранинг Қарши беклигидаги Хонободдан чиқиб, Шаҳрисабзга йўл олганда ушбу қўрғонга тўхтаб ўтгани тилга олинади[13:100]¹³. Бу маълумот асосида Ёрти-тепа амлоклигида ўша даврда бошқарув маркази сифатида билинган “қўрғон” мавжуд бўлганлигига гувоҳ бўлиш мумкин. Бу эса ҳар бир амлоклик ўзининг муайян қўрғони – ҳокимият марказига эга бўлиб, “амлоқдор” ёки “амин”лар шу ердан туриб, иш юритган деган фикрга имкон беради. Шу ўринда айтиб ўтиш керак, Мирзо Сомий Абдумалик тўранинг фаолиятини ёритар экан “Қарши қўрғони” ҳақида бир неча жойда тўхталиб ўтиши[14:99]¹⁴ билан бирга Ёрти-тепа қўрғонини тилга олиши ушбу қўрғоннинг анчагина муҳим стратегик жой бўлган, деган мазмундаги қарашга имкон яратади.

¹² Населенные пункты Бухарского эмирата (конец XIX – начало XX в.) / Материалы к исторической географии Средней Азии. – С. 93.

¹³ Елифанова Л.М. Неофициальная версия истории Бухары Мирза Абдулазима Сами “Тарих-и салатин-и мангитийа-и дар ас-салтана-и Бухара-и шариф” (2-я половина XIX века): Дисс. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1959; Сами Мирза Абдалазим. Тарих-и салатин-и мангитийа (История мангытских государей) / Изд. текста, пред., пер. и прим. Л.М. Елифановой. – Москва: ИВЛ, 1962. – С. 100.

¹⁴ Сами Мирза Абдалазим. Тарих-и салатин-и мангитийа (История мангытских государей). – С. 99.

Хуллас, XIX аср охирлари – XX аср бошларида Ғузор беклиги таркибидаги аҳоли масканлари билан қисқача танишиб чиқиш шундан дарак берадики, бу даврда ушбу маъмурий-худудий бирлик анчагина кенг худудларни ўз ичига олган бўлиб, ҳозирги кунда унинг худудида асосан Ғузор, Деҳқонобод ва Қамаш туманлари ташкил этилган. Беклик даврида бу ерда юздан ортиқ қишлоқ мавжуд бўлиб, улар 9 та амлоклик (кичик туман миқёсидаги маъмурий тузилма) таркибида бўлган. Айрим амлокликлар 20-25, ҳатто 30 та қишлоқни ўзида бирлаштирган бўлса, айрим амлокликлар эса 10-15 та атрофидаги қишлоқдан иборат бўлган. Маъмурий бўлинишлардаги бундай фарқлиқликлар Ғузор беклигидаги аҳоли масканларининг географик жойлашуви, табиий-иқтисодий ҳолати ва бошқа омиллар билан боғлиқ бўлган.

Адабиётлар:

1. Материалы по районированию Средней Азии. Кн.1: Территория и населения Бухары и Хорезма. Часть 1: Бухара. – Т. 1926. – С. 63-64.
2. Населенные пункты Бухарского эмирата (конец XIX – начало XX в.) / Материалы к исторической географии Средней Азии. Под. Ред. А.Р. Мухаммеджанова. – Т.: Университет, 2001. – С. 297-304.
3. Мухаммад Содикхочаи Гулшанӣ. Таърихи Ҳумоюн. Ба чоп тайёркунанда, мураттиб ва сарсухан Ҷӯрабек Нарзиев. – Душанбе, 2006. – С. 102.
4. Ражабов Р. Ўзбекистондаги араблар тарихи ва этнографияси. – Т.: Sharq, 2012. – Б. 191-205.
5. Асқаров А. Ўзбек халқининг келиб чиқиш тарихи. – Тошкент: O‘zbekiston, 2015. – Б. 487-490.
6. Мухаммад Содикхочаи Гулшанӣ. Таърихи Ҳумоюн. – Б. 102.
7. Нафасов Т. Қашқадарё қишлоқномаси. Тошкент: Мухаррир, 2009. Б. 352.
8. Бегалиев Н.Б., Туробов А.М. Самарқанд топонимияси. – Самарқанд: СамДЧТИ нашриёти, 2015. – Б. 85.
9. Нафасов Т. Қашқадарё қишлоқномаси. – Б. 402.
10. Нафасов Т. Қашқадарё қишлоқномаси. – Б. 228.
11. Нафасов Т. Қашқадарё қишлоқномаси. – Б. 228.
12. Населенные пункты Бухарского эмирата (конец XIX – начало XX в.) / Материалы к исторической географии Средней Азии. – С. 93.

E- Global Congress

Hosted online from Plano, Texas, USA.

Date: 20th January, 2023

Website: <https://eglobalcongress.com/index.php/egc>

13. Епифанова Л.М. Неофициальная версия истории Бухары Мирза Абдулазима Сами “Тарих-и салатин-и мангитийа-и дар ас-салтана-и Бухара-и шариф” (2-я половина XIX века): Ташкент, 1959; Сами Мирза Абдалазим. Тарих-и салатин-и мангитийа (История мангытских государей) / Изд. текста, пред., пер. и прим. Л.М. Епифановой. – Москва: ИВЛ, 1962. – С. 100.
14. Сами Мирза Абдалазим. Тарих-и салатин-и мангитийа (История мангытских государей). Изд. текста, пред., пер. и прим. Л.М. Епифановой. – Москва: ИВЛ, 1962. – С. 99.